

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

БАЛУХ Валерій Сергійович

УДК: 347.999(09)(477.74)

ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КОМЕРЦІЙНИХ СУДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО СУДУ (1808-1917)

Спеціальність: 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса - 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент

МУЗИЧЕНКО Петро Павлович,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри історії держави і права,
декан факультету юридичної журналістики

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент

ТИМОЩУК Олександр Валентинович,
Таврійський національний університет
ім. В.І. Вернадського, завідувач кафедри
господарського права

кандидат юридичних наук, доцент

КРИЖАНІВСЬКИЙ Анатолій Федорович,
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ
МВС України, начальник кафедри
державно-правових дисциплін

Провідна установа: Київський національний університет

імені Тараса Шевченка, кафедра теорії
та історії держави і права

Захист відбудеться “6” грудня 2002 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 312

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розісланий “5” листопада 2002 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Чанишева Г. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Суд є найбільш давньою інституцією людського суспільства, однією з тих, яка виникла ще в додержавні часи. Весь процес розвитку людської спільноти проникнутий прагненням до створення справедливого, неупередженого суду. Мабуть, тому і нині не зникає інтерес до вивчення й аналізу історії формування, діяльності і розвитку як судової системи в цілому, так і окремих видів судів. Побудова в Україні правової держави, формування громадянського суспільства спонукає фахівців звернутись до історичного досвіду нашого народу в цій царині.

Актуальність будь-якого історико-правового дослідження визначається місцем досліджуваного явища в історичному процесі і рівнем розробленості теми. XIX століття - надзвичайно важливий етап в історії держави та права Російської імперії й українських земель, які входили до її складу, оскільки він ознаменувався низкою масштабних реформ. Саме в цей період відбувається розпад феодально-кріпосного ладу і здійснюються перші реальні спроби запозичення розвинутих форм капіталістичної формації для підтримки соціально-політичного "статус-кво" Російської імперії. У цей час стає зрозумілим, що країна рухається у напрямку до буржуазної монархії.

У цьому аспекті історія комерційних судів Російської імперії цікава тим, що саме ці установи першими увібрали до себе деякі принципи буржуазного судочинства. З іншого боку, буржуазні принципи судочинства нерозривно пов'язані з концепцією правової держави, з реалізацією принципу буржуазної законності.

Судово-правова реформа, яка проводиться нині в Україні, передусім, націлена на підвищення ефективності судової влади, яка поки що не набула достатнього авторитету і не розглядається більшою частиною населення як ефективний шлях вирішення проблем.

Справа реформування судової системи, правових основ її функціонування багато в чому залежить від успіхів правозастосовчої практики, від того, наскільки буква закону буде втілена в конкретний реформаторський процес. У цих умовах гарантом забезпечення суспільних інтересів щодо перебудови судової системи є держава. У свою чергу, успішна діяльність держави по проведенню судової реформи неможлива без звернення до вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду. Якщо зважити на те, що змістом сучасних реформаторських процесів в Україні є запровадження і вдосконалення ринкової економіки, то мусимо обов'язково враховувати уроки діяльності тих інституцій минулого, які забезпечували ці процеси протягом всього історичного шляху їхньої еволюції. Те, як реалізовувались правові основи підприємницької діяльності у XIX столітті на теренах Російської імперії, у великій, якщо не вирі-

шальній, мірі визначалось діяльністю комерційних судів, найбільший досвід з яких набув Одеський комерційний суд. Актуальність теми полягає і в тому, що її розробка створить можливість доповнити картину історії розвитку суду в Україні у XIX - на початку XX століття, допоможе знайти ті позитивні риси діяльності комерційного суду, які можуть бути запозичені при подальшому удосконаленні судової системи сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності з Цільовою комплексною програмою НАН України "Актуальні проблеми історії українського національного державотворення". Дослідження безпосередньо зв'язане з програмою наукових досліджень, що виконуються Одеською національною юридичною академією відповідно до теми "Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави" (державний реєстраційний номер 0101V001195). Тема дисертації є складовою частиною наукових досліджень кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії на 1998-2002 рр. - "Традиції і новації в правовому розвитку: історичний аспект".

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є з'ясування місця і ролі комерційних

судів у судовій системі Російської імперії, визначення організаційно-правових основ діяльності Одеського комерційного суду, спрямованої на удосконалення торговельних відносин і розвиток торгівлі на півдні України. Досягнення вказаної мети визначило коло завдань дисертаційного дослідження:

- проаналізувати соціально-економічні передумови створення Одеського комерційного суду;
- провести історичний дискурс торгового судочинства Київської Русі, Московської держави та Російської імперії;
- визначити нормативне забезпечення діяльності комерційних судів Російської імперії;
- розкрити структуру комерційного суду, повноваження, компетенцію і функцію її окремих елементів;
- з'ясувати ступінь взаємозв'язку між комерційними судами і судовою системою Російської імперії;
- узагальнити досвід судочинства Одеського комерційного суду після проведення судової реформи 1864 року;
- зробити детальний аналіз всіх позитивних та негативних ознак існування самостійних комерційних судів;
- з метою практичного використання результатів дисертаційного дослідження у процесі судової реформи у сучасній Україні визначити позитивні і негативні риси практичної діяльності комерційних судів.

Об'єктом дослідження є процес створення комерційних судів на теренах Російської імперії, ті суспільні відносини, які склалися в результаті цього.

Предмет дослідження склали закономірності формування, правові основи, сутнісно-змістовне наповнення та безпосередня діяльність Одеського комерційного суду.

Методи дослідження. Методологічна база дисертаційної роботи поєднує в собі загальні та спеціальні методи наукового дослідження. Щодо загального методологічного фундаменту, дисертація спирається на метод матеріалістичної діалектики при дослідженні історико-правових явищ. Основу спеціально-наукових методів склали історико-генетичний, історико-порівняльний, системно-структурний, функціональний і порівняльно-правовий методи дослідження. Так, з допомогою історико-генетичного методу було проаналізоване вітчизняне торгове законодавство з найдавніших часів до початку XIX століття, що дало змогу зробити висновок про глибокі традиції комерційного судочинства. Історико-порівняльний метод був застосований для виявлення загальних закономірностей торгового судочинства, яке регулювало сферу торгівлі. Застосування системно-структурного методу у даному дослідженні обумовлено необхідністю розкриття внутрішніх механізмів підготовки відповідних правових актів, що дає можливість краще зрозуміти причини появи комерційних судів. У роботі використовуються формально-юридичний, соціологічний, статистичний методи дослідження. Дисертаційна робота виходить за рамки суто правового аналізу, дослідження деяких питань носить соціальний і політико-правовий характер. Вказані методи дозволили отримати різноманітну наукову інформацію для аналізу історичного досвіду діяльності Одеського комерційного суду.

У дисертаційному дослідженні використані положення і теоретичні висновки, що містяться в наукових працях дореволюційних, радянських і сучасних як українських, так і закордонних юристів і істориків, серед яких, Д.М. Притика, Д.М. Мейер, Г.Ф. Шершеневич, Д.В. Туткевич, Д.І. Азаревич, В.С. Садовський, І.М. Гордон, І.П. Закревський, Г.О. Немиров, А.І. Камінка, П.П. Цітович, С.В. Ківалов, П.П. Музиченко, С.М. Стременовський та ін.

Джерельна база роботи включає нормативно-правові акти Російської імперії та інші історичні джерела досліджуваного періоду. Основний нормативний матеріал зібраний у "Повному зібранні законів Російської імперії" (тт. XIV, XXVII, XXX, XXXI, XXXII, XXXIV,

XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX), а також у "Зводі законів Російської імперії".

Суттєве значення для висвітлення організаційно - правових засад діяльності Одеського комерційного суду має звітна та діловодна документація, яка зберігається в архівах України та Російської Федерації. Для написання дисертації використовувалися матеріали Державного архіву Одеської області (ф. 18, 41, 87, 88).

При написанні дисертації використано також спогади видатних юристів минулого, судців комерційних судів, а також матеріали періодичного друку. Частина джерел вводиться у науковий обіг вперше.

Наукова новизна одержаних результатів даної дисертації полягає в тому, що вона є першим комплексним монографічним дослідженням історії торгового судочинства, формування та діяльності Одеського комерційного суду і конкретизується у наступних основних положеннях:

1. Створення Одеського комерційного суду у 1808 році було об'єктивним продовженням вітчизняних традицій торгового судочинства.

2. Заселення Одеси представниками багатьох національностей, розвиток торгівлі і комерційних підвалин визначили вибір цього міста як першого на теренах Російської імперії, де було створено комерційний суд.

3. Вперше у вітчизняній юридичній науці детально проаналізована структура, компетенція та функції комерційних судів.

4. Вся історія існування комерційних судів у Російській імперії говорить про два періоди: перший - з моменту створення Одеського комерційного суду (1808) до судової реформи 1864 року, другий - від судової реформи 1864 року до повної ліквідації комерційних судів у 1917 році.

5. Перший період існування Одеського комерційного суду мав позитивний характер і відіграв значну роль в удосконаленні торговельних відносин і розвитку економіки півдня України, в той час як другий гальмував подальший розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, оскільки, комерційне судочинство вступало у протиріччя з проголошу ними судовою реформою 1864 року демократичними принципами суду устрою і судочинства.

6. Історичний досвід діяльності Одеського комерційного суду має безпосередній зв'язок зі становленням судової системи сучасної України і може бути використаний при її реформуванні.

У сукупності це дозволяє розв'язати конкретне наукове завдання, яке має суттєве значення для науки історії держави і права. Суть цього завдання полягає у дослідженні становлення та розвитку комерційного судочинства на прикладі діяльності Одеського комерційного суду.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертаційному дослідженні положення, узагальнення, висновки можна використати для подальшого вивчення проблем історії судоустрою та судочинства в Україні, при створенні загальних праць з історії держави і права України та загальної історії держави і права. Висновки дисертації мають допомогти передбачити та уникнути негативних тенденцій при реформуванні судової системи в Україні. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці навчально-методичної літератури, у навчальному процесі, при підготовці лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України та загальної історії держави і права.

Критичне запозичення законодавцями і працівниками судової системи України досвіду діяльності Одеського комерційного суду дасть змогу вдосконалити сучасне українське господарське судочинство.

У дисертації використані ідеї, що знайшли апробацію у колективній монографії "Одеський арбітражний суд: два століття історії". Безпосередньо автором дисертації у цій монографії написані розділи: "Історико-правові аспекти організації і діяльності комерційних судів", "Комерційний суд і реформа міського громадського управління в Одесі", "Золоте століття"

Одеського комерційного суду".

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки і рекомендації дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу ОНЮА та на міжнародній науково-практичній конференції "Судовий захист прав людини: національний і європейський досвід", яка відбулася в Одесі 9 листопада 2001 року.

Висновки роботи використовуються у навчальному процесі, в лекціях та семінарських заняттях з дисципліни "Історія держави і права України" в ОНЮА.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження підготовлено та опубліковано монографічне дослідження (у співавторстві), а також три наукові статті у фахових виданнях, перелік яких затверджений ВАК України.

Структура й обсяг дисертації обумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 179 сторінок, список використаних джерел - 155 назв.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі показані актуальність теми дисертації, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначені об'єкт та предмет дослідження, його мета й основні завдання, методологічна основа, джерельна база, сформульовані наукова новизна та положення, які виносяться на захист, показане їхнє теоретичне та практичне значення, викладені відомості щодо апробації та публікації основних положень дисертації.

Розділ перший "Передумови створення та історико-правові підвалини діяльності комерційного суду в Одесі" складається з чотирьох підрозділів: "Комерційний суд у Російській імперії: історіографія проблеми"; "Соціально-економічні передумови та причини створення комерційного суду на теренах Російської імперії"; "Комерційні підвалини Одеси наприкінці XVIII - початку ХІХ століття"; "Нормативне забезпечення діяльності Одеського комерційного суду за Уставом комерційного суду для Одеси 1808 року".

У розділі проведено огляд розвитку наукової думки за даною темою. Відзначається, що не зважаючи на досить велику кількість джерел (нормативні, офіційно-документальні, статистичні матеріали, щоденники і спогади царських чиновників, публіцистика, відомча періодика тощо, багатий матеріал, який зберігається у Державному архіві Одеської області та фондах інших установ), на сьогодні історія Одеського комерційного суду ще не стала предметом спеціального дослідження. Як у дореволюційній, радянській, так і в сучасній науковій літературі відсутні праці, які б глибоко розкривали дану тему з застосуванням згаданих джерел. У цьому ракурсі певний інтерес (перш за все з фактичного боку) викликає дореволюційна історична і юридична література, яка, в свою чергу містить неповний, досить розкиданий матеріал у більшості випадків з теоретично неспроможними трактуваннями, які пояснювалися недосконалою методологією авторів. Дореволюційна історіографія комерційних судів досить фрагментарна. Поряд з багатопрофільними дослідженнями видавались роботи з історії окремих державних установ і судових органів. Так, організацію і діяльність суду, судову реформу вивчали І.В. Гессен, М.В. Давидов, М.М. Полянський, Г.О. Джаншієв, М.О. Філіпов, О.Ф. Коні та ін. Праці цих вчених мають опосередковане відношення до досліджуваної теми, оскільки при підготовці і проведенні судової реформи 1864 року реформатори постійно стикалися з проблемою існування комерційного суду. Проблеми комерційних судів у своїх роботах у тій чи іншій мірі торкалися Д.І. Азаревич, І.М. Гордон, О. Пергамент, П.С. Коробка, І.М. Савицький, В.В. Бірюкович.

Найцікавішим дослідженням історії організації і діяльності комерційних судів є праця Д.В. Туткевича "Про наші комерційні суди". У ній автор дав огляд загальної історії комерційного суду, проаналізував підстави його створення як у країнах Європи, так і в

Російській імперії, привів точки зору як прибічників, так і противників існування комерційного суду. Глибокою по суті є характеристика структури комерційних судів, їхнього основного і допоміжного апарату. У своєму дослідженні Д.В. Туткевич проаналізував діяльність Одеського і Варшавського комерційних судів, у яких спільним було хіба що тільки те, що вони підпорядковувались Міністерству юстиції.

Характеристику комерційних судів Російської імперії до 1832 року дав у своїй статті Г.А. Немиров. Автор вказав на відсутність вітчизняної літератури з питань історії торгового судочинства і зробив історичний екскурс торгових судів, починаючи з часів Київської Русі. Проблеми історичного розвитку комерційних судів розглянуті у статті Г.Ф. Шершеневича, який підкреслював, що "головною причиною, яка викликала появу комерційних судів на Заході, був становий склад суспільства", і далі, "комерційний суд за своєю початковою ідеєю - це суд

купецький, а не торговий, яким він є тепер". Не могли обійти у своїх працях проблему діяльності комерційних судів на теренах Російської імперії видатні юристи, відомі фахівці в галузі торгового права О.Х. Гольмстен, А.І. Камінка, В.О. Удінцев і П.П. Цітович. Так, відмінною рисою наукових праць А.І. Камінки є відстоювання ним самостійності торгового права і незалежності його від права цивільного.

Своєрідним різновидом дослідницької літератури з історії державних установ дореволюційної Росії були ювілейні відомчі видання, серед яких можна виділити два, які мають відношення до теми - "Министерство юстиции за сто лет, 1802-1902. Исторический очерк" і "Празднование 100-летия Коммерческого суда". Перше з названих видань підготували чиновники на підставі документів і матеріалів архівів Міністерства юстиції. Нарис містить стислі відомості про створення, організацію і діяльність цього міністерства. Але, знову ж таки, діяльність комерційних судів у ньому не отримала розгорнутої об'єктивної оцінки. В іншому виданні надається детальна характеристика історії комерційних судів, створення і діяльності Одеського комерційного суду. Підкреслювалося, що "комерційний суд задовольняє всім вимогам життя і тому завданню, виконувати яке, за думкою законодавця, покликані комерційні суди: бути не тільки органами правосуддя, але і служити разом з тим одним із засобів упорядкування торгового кредиту - цього найголовнішого нерву торгового життя".

У радянській історіографії тема комерційних судів лише побічно порушувалася у низці праць, присвячених еволюції російського абсолютизму і бюрократії, соціально-економічній і політичній історії Російської імперії XIX - початку XX століття. Відсутність узагальнюючих досліджень з історії утворення і формування комерційного суду відзначав у своїй монографії радянський дослідник М.П. Єрошкін. Радянськими істориками написано ряд фундаментальних праць з загальнополітичного розвитку Російської імперії XIX століття, в яких згадуються комерційні суди. Поміж них слід відзначити дослідження П.О. Зайончковського, О.В. Предтеченського, Б.В. Віденського. Не було проведено спеціальних досліджень історії комерційних судів взагалі і Одеського комерційного суду зокрема, у сучасній як російській, так і українській науковій літературі. Цієї проблеми автори торкалися хіба що тільки у зв'язку з дослідженнями загально історичних питань або вивченням історії окремих судів. Найповнішою у плані дослідження історії Одеського комерційного суду є монографічна праця В.С. Балуха і О.О. Сурілова, в якій простежується два століття історії здійснення правосуддя у сфері господарських правопорушень, починаючи від Одеського комерційного суду до Арбітражного суду Одеської області включно.

Таким чином, у дореволюційній, радянській і сучасній історіографії отримала лише часткове відображення проблема організації і діяльності комерційних судів у Російській імперії. Дотепер залишаються недослідженими у повному обсязі такі питання, як становлення, організація, функції, місце і значення Одеського комерційного суду у судовій

системі Російської імперії, його взаємодія з іншими судовими органами.

У дисертації відзначається, що комерційні суди як особливі суди для розгляду торгових спорів увійшли у звичай з давніх часів. Вказівку на їх існування зустрічаємо ще у давніх народів, але справжній розвиток вони отримують тільки в середньовіччя. Цьому сприяла, зокрема, прихильність того часу до створення для кожного стану своїх окремих судів. У розділі зроблений історичний екскурс історії торгового судочинства, починаючи з часів Київської Русі до початку XIX століття. Значна увага приділена характеристиці комерційних підвалин Одеси, значенню цього міста в розвитку торгівлі. Історія Одеси до другої половини XIX століття розпадається на декілька більш-менш великих за часом періодів, які суттєво відрізняються один від одного. Перший — короткий, приблизно чотирирічний період (1794-1798), характеризувався спробами забудови і заселення міста, яке зароджувалося, спробами не зовсім вдалимими, але такими, що стали підвалинами для майбутньої діяльності в цьому напрямку. Другий період (1798-1803), за своїм характером представляв негативний результат негативної діяльності імператора Павла I і його оточення. Для третього періоду (1803-1814) характерним є те, що за порівняно короткий проміжок часу, завдяки рішучій діяльності Рішельє, його сподвижників, усіх міських обивателів, правильній політиці вищих сановників Російської імперії, місто домоглося блискучих результатів у соціально-економічній і політичній сфері, що відіграло не останню роль у створенні саме тут комерційного суду. Автор дійшов висновку, що створення Одеського комерційного суду було об'єктивним втіленням у життя традицій вітчизняного торгового судочинства, на що в дисертації приводяться відповідні докази. Четвертий період (1814-1856) — найбільший і самий плідний у розвитку міста, що пов'язувалося з введенням тут зони порто-франко. Розвиток Одеси ще раз підтвердив, що при всесвітній конкуренції в торгівлі уряди повинні всіма можливими методами і засобами сприяти розвитку тих торгових пунктів, значення яких знайшло підтвердження їхньою діяльністю. І, нарешті, зі скасуванням статусу порто-франко в 1857 році починається п'ятий період розвитку міста. Після знищення порто-франко і корінної зміни в загальному ході розвитку російського державного життя, Одеса характеризувалася бурхливою діяльністю по благоустрою міста, вишукуванню нових шляхів його розвитку. Ця діяльність, яка привела до збільшення міських доходів, поширення освіти на всі стани суспільства — справа рук органів

міського самоврядування, реформування яких відбулося в 1863 році. Свій внесок у розвиток міста зробив Одеський комерційний суд, який формувався на виборних засадах, за активної участі у ньому представників від купецької громади Одеси, знайомими зі справами комерції і місцевими торговими звичаями. Ці риси комерційного суду були притаманні духу Одеси, міста, капіталістичного за своєю суттю з часів заснування, з міцним середнім класом, який був представлений купецтвом і міщанством.

У дисертації проаналізований Устав комерційного суду для Одеси 1808 року, яким були детально регламентовані структура і компетенція Одеського комерційного суду; порядок подання заяв і позовів; винесення і виконання ухвали, вироку суду і апеляційне судочинство; повноваження голови, секретаря, членів суду, повірених, маклерів і бракувальників; визначені відповідальність і умови виправдання відповідача. Окремим розділом Уставу регламентовані взаємовідносини комерційного суду з градоначальником.

Дослідження причин і умов запровадження комерційного судочинства на теренах Російської імперії підтверджує думку, що специфіка історико-правового пізнання зумовлена перш за все специфікою самого об'єкту пізнання, який в загальному вигляді можна визначити як історико-правову реальність. Саме такою історико-правовою реальністю і був Одеський комерційний суд. Історичний дискурс вітчизняного торгового судочинства показав, що воно має давні і глибокі традиції, які сягають ще до часів Київської Русі. Бурхливий розвиток Одеси на початку XIX століття відродив цю традицію на якісно новому рівні, оскільки

комерційні суди поєднували набуті традиції з вимогами часу, а в деяких випадках і випереджали їх.

Розділ другий "Сутнісно-змістовна характеристика комерційного суду за Особливим положенням для Одеського комерційного суду 1835 року" складається з трьох підрозділів: "Характеристика соціально-економічного розвитку Одеси в дореформений період"; "Загальна характеристика спрямованості норм Особливого положення для Одеського комерційного суду 1835 року"; "Комерційний суд і реформа міського громадського управління в Одесі".

Аналіз практичної діяльності Одеського комерційного суду у першій чверті XIX століття показує, що характерною особливістю останнього, у порівнянні з пануючими у загальних судах "паперовими" процесами, було застосування паралельно з письмовим судочинством усного, з його оперативністю і відсутністю, формалізму. Вибір форми процесу був поставлений у повну залежність від бажання позивача.

Не менш важливими були і певні поступки у системі доказів, а саме: поряд з письмовими доказами, прийнятими у загальних судах, допускалося свідчення компетентних людей, перевірка рахунків і розписок, ог-

ляд і оцінка товарів, купецьких книг і описів, свідчення свідків і, особливо, присяга. Новим було те, що апеляційна заява подавалася безпосередньо до комерційного суду і вже з його відповіддю надсилалася до Сенату, який був другою інстанцією з апеляційних справ по відношенню до комерційного суду.

Незважаючи на свою недосконалість, Устав комерційного суду для Одеси 1808 року значно покращив процедуру розгляду комерційних справ, у зв'язку з чим комерційний суд відразу ж завоював довіру і симпатії місцевого торгового населення. Це призвело до того, що деякі міські громади клопотали перед центральною владою про заснування подібних судів у своїх містах.

До єдиної думки про необхідність створення особливих комерційних судів прийшов і Вексельний комітет, створений у 1827 році під головуванням М.М. Сперанського. Саме на цей комітет було покладене завдання по створенню проекту загального для всіх міст положення про комерційні суди.

Результатом діяльності комітету було затвердження 14 травня 1832 року Уставу торгового судочинства, який складався з 16 розділів, що включали 470 статей та Тимчасових правил провадження справ про неспроможність (28 статей).

Було вирішено створити комерційні суди в обох столицях, а потім у тих містах, які особливо потребують цих судів. Існуючі комерційні суди потрібно було привести у відповідність з цими загальними установами, залишаючи в них тільки ті особливості, які за місцевим положенням про комерційні суди будуть визнані необхідними.

На підставі Уставу у 1832 році був створений Санкт-Петербурзький комерційний суд, у 1833 - Московський, у 1834 - Новочеркаський. У 1835 році був реформований Одеський комерційний суд, у 1836 - Таганрозький, у 1841 - Керченський, у 1853 році засновується Тифліський, у 1857 - Бессарабський комерційні суди.

Головною причиною, яка викликала популярність комерційних судів, був бурхливий розвиток торгівлі в окремих регіонах Російської імперії, який вимагав більш досконалих процесуальних форм. Характерною рисою комерційних судів було те, що вони отримували територіальну компетенцію, оскільки округ комерційного суду обмежувався кордонами міста, в якому він створювався.

Відповідно до Уставу про торгове судочинство до підсудності комерційних судів відносилися: всі спори і позови з торгових обігів, угод і зобов'язань, усних і письмових, для торгівлі характерних, як між приватними особами всіх станів взаємно, так і з позовів державних кредитних установ до приватних осіб; всі справи про торгову неспроможність; спори і позови по векселях на суму, що перевищувала 500 рублів.

29 травня 1835 року за поданням М.С. Воронцова було затверджене Особливе положення про Одеський комерційний суд. Згідно з цим Положенням, Одеський комерційний суд формувався на загальних засадах з урахуванням місцевих особливостей. До складу суду входили: голова, старший член, кандидатури яких надавалися з чиновників, і три члени, які обирались від купецтва. Голова і старший член призначались і звільнялись указами Сенату за наданням міністра юстиції. Кандидати на посади голови і старшого члена обирались міською думою під наглядом Одеського відділення Комерційної ради. Кандидати надавались Одеським градоначальником місцевому генерал-губернатору, який надсилав їх для затвердження міністру юстиції. Члени від купецтва обирались на тих самих зібраннях, де обирали і голову, вони затверджувались на посадах генерал-губернатором. Члени від купецтва і кандидати, які займали їхнє місце у випадку їхньої відсутності на законних підставах, обирались на два роки і половина їх змінювались щорічно новообраними.

Підсудності Одеського комерційного суду підлягали справи як тих, хто постійно проживав у Одеському градоначальстві, так і тих, хто знаходився тут тимчасово. Крім цього, підсудності цього суду підлягали всі без винятку справи іногородніх торговців. Одеський комерційний суд вирішував остаточно, без апеляцій, всі позови вартістю до п'яти тисяч рублів.

Указом Державної Ради від 18 листопада 1836 року були значно доповнені і розширені статті Особливого положення про торгіву неспроможність, про створення адміністрації і обов'язках конкурсних управлінь, рівно як і контролю за ними і іншими з боку суду. Ці доповнення були викликані багаточисельними зловживаннями, які часто допускалися конкурсними управліннями при веденні торгових справ. Таким чином, Устав торгового судочинства 1832 року разом з Особливим положенням для Одеського комерційного суду 1835 року і Указом від 18 листопада 1836 року послужили головною нормативною базою для діяльності Одеського комерційного суду.

Важливе значення для подальшого розвитку комерційного судочинства мало реформування системи міського громадського управління. 30 квітня 1863 року Олександр II підписав Указ про затвердження Положення про громадське управління в Одесі. У дисертації дана вичерпна характеристика цього Положення, проаналізована компетенція органів міського громадського управління, торгової і міської господарської поліції, аукціонної камери, система виборів до органів міського громадського управління.

Порівняння Положення про громадське управління міста Одеси з такими само Положеннями Москви і Санкт-Петербурга, свідчило про

те, що в Одесі значно раніше, ніж у цілому по Російській імперії, усвідомили необхідність реформування міського самоврядування, і її Положення від 30 квітня 1863 року набагато випередило процеси, які отримали логічне завершення тільки у 1870 році проведенням реформи міського самоврядування. Вагомий внесок зробили співробітники комерційного суду в реформування міського громадського управління. Утворення у складі міської думи впливової купецької громади сприяло ритмічному функціонуванню Одеського комерційного суду, який, не дивлячись на наростаючу хвилю виступів проти його існування, продовжував виконувати своє головне призначення - регулював розвиток торгівлі своєчасним розглядом і вирішенням комерційних справ.

Розділ третій "Устрій і діяльність комерційних судів Російської імперії в пореформений період (1861-1917)" містить три підрозділи: "Великі реформи другої половини XIX століття і їхній вплив на подальшу долю комерційних судів"; "Зміни у структурі, повноваженнях та функціях комерційного суду"; "Посилення тенденції до скасування комерційного судочинства в останні десятиліття діяльності Одеського комерційного суду".

Селянська реформа 1861 року поклала початок капіталістичному розвитку Росії. Ліквідація

кріпосного права вимагала створення і відповідної капіталістичної державно-правової надбудови. Проведені вслід за селянською судовою, земська, міська і військова реформи мали за мету пристосування державно-правового механізму до умов капіталістичного розвитку. Судова реформа в силу буржуазного характеру великих реформ була найдемократичнішою. Запровадження нової судової системи не могло не відбитись на відносинах влади і суспільства до комерційних судів. Питання про них досить детально дискутувалось під час підготовки і проведення судової реформи.

На користь не тільки збереження існування комерційних судів, але і збільшення їхньої кількості висувувались наступні докази. Торгові кола більше довіряють комерційним судам. Представники місцевих торгово-промислових кіл, які засідали в цих судах, добре знали особливості торгового побуту і комерційних операцій і могли пояснити суддям-юристам хід торгових операцій, ознайомити їх з комерційною мовою і звичаями торгового світу. Торгове право не було достатньо систематизовано і в його сфері більш широко, ніж в інших, застосовувались звичаї.

Проти збереження комерційних судів приводились наступні міркування: особливі комерційні суди є привілеєм для торговців, яким не користуються інші професії, тому з таким самим успіхом можна вводити, наприклад, особливі суди для фабрикантів, для адвокатів, для моряків тощо. Всі спори повинні розглядатися тільки компетентними у праві судцями, які здатні оцінити факти з юридичної точки зору і підвести їх

під правові норми. Стверджувалось, що при сучасній спеціалізації торгівлі, кожний торговець добре розумівся тільки у своїй вузькій спеціальності. Кодифікація торгового права пішла далеко вперед, у ній знайшли широке застосування засади цивільного права, які торгові люди не завжди добре знали. Спір цей так і не отримав остаточного рішення. Як компроміс комерційні суди або були скорочені чисельно, або отримали характер установ, додаткових до загальних судів.

У 1865 році комісія, під головуванням статс-секретаря В.П. Буткова висловила за повну ліквідацію комерційних судів. Навпаки, інша комісія, затверджена у 1871 році, прийшла до висновку про необхідність розширення мережі комерційних судів, з підпорядкуванням їх особливій торговій палаті у Санкт-Петербурзі, а в якості касаційної інстанції - цивільному касаційному департаменту Сенату.

Великі реформи другої половини XIX століття суттєво вплинули на відношення як законодавця, так і суспільства до комерційних судів. Проголошені судовою реформою 1864 року демократичні принципи судоустрою і судочинства зробили непотрібним самостійне комерційне судочинство. Все це призвело до масової ліквідації комерційних судів на теренах Російської імперії. Так, у 1867 році ліквідували комерційний суд у Новочеркаську, у 1878 - у Тифлісі, у 1896 - в Архангельську, у 1898 - у Керчі, Кишиневі і Таганрозі. Справи, які відносились до підсудності комерційних судів, почали розглядатись загальними судами.

За законом від 24 липня 1875 року функції Одеського комерційного суду скоротились до ведення справ з торгової неспроможності, вексельним позовам і охороні торгового спадку.

Отже, зміни у комерційному судочинстві знаходилися у безпосередньому зв'язку з великими реформами другої половини XIX століття і, перш за все, з реформуванням судової системи і міського самоврядування.

Зваживши всі "за" і "проти" прихильників і противників окремого комерційного судочинства у другій половині XIX століття, зробимо деякі висновки. З проведенням судової реформи 1864 року єдність правозастосування стала одним з важливих принципів судочинства. Існування комерційних судів грубо порушувало цей принцип. Порушувався ще один демократичний принцип - всестановості судів.

Комерційні суди в Санкт-Петербурзі і Москві діяли до листопада 1917 року, коли радянська влада Декретом про суд № 1 їх повністю ліквідувала. Одеський комерційний суд

був ліквідований постановою Народного секретаріату УНР 4 січня 1918 року. Але у зв'язку з частою зміною влади у ті часи, Одеський комерційний суд з перервами проіснував аж до лютого 1920 року.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнені результати дисертаційного дослідження, підведені його підсумки, визначені загальні перспективи розвитку господарського законодавства в Україні на сучасному етапі з урахуванням історичного досвіду діяльності комерційних судів, а також сформульовані деякі рекомендації і пропозиції.

Суттєве збільшення цивільного обігу, інтенсивне запровадження засад ринкової економіки вимагає створення ефективної правової системи, вирішення величезної кількості економічних спорів. Законом України від 21 червня 2001 року "Про внесення змін до Закону "Про арбітражний суд", створена система господарських судів і суттєво поновлене процесуальне законодавство, яке регламентує їхню діяльність.

В юридичній літературі велась і досі ведеться жвава дискусія з приводу доцільності існування відокремленої системи господарських судів, галузевої приналежності норм господарського процесуального законодавства. У зв'язку з удосконаленням судової системи і процесуального законодавства викликає науковий інтерес проблема розвитку судово-господарської юрисдикції у широкому історичному контексті. Історико-правове дослідження цілком прийнятне для розкриття генези господарських судів, які нині є спеціалізованими судовими установами, з'ясування об'єктивних історичних умов їхнього виникнення і розвитку. Своє історичне місце у цьому процесі займають комерційні суди.

Майже двісті років минуло з моменту створення Одеського комерційного суду, часи існування якого відзначались як злетами, так і падіннями. Матеріали дослідження свідчать про те, що створення цього суду на той час було своєчасним і правильним. Всю історію комерційного судочинства в Російській імперії можна розділити на два етапи: перший - охоплював час від заснування Одеського комерційного суду у 1808 році до проголошення судової реформи 1864 року, другий - характеризує становище комерційних судів у Російській імперії в пореформений час, від 1864 року до соціалістичної революції 1917 року.

На першому етапі своєї діяльності Одеський комерційний суд був однією з тих установ, яка позитивно вплинула на розвиток економіки не тільки Одеси, а й всього південного регіону країни і сприяла перетворенню Одеси в один з найбільших торгових центрів світу.

Правильні юридичні засади, які послужили підвалинами організації комерційних судів взагалі, в Одесі були примножені досвідом багаторічної і виключно результативної практики. Ось чому багатогранна діяльність співробітників Одеського комерційного суду користувалася особливою довірою і повагою до неї не тільки з боку державної влади і вітчизняних ділових кіл, а й торгової еліти інших країн. Ця обставина, крім великих заслуг перед внутрішньою торгівлею, сприяла пошавлен-

ню і зміцненню ділових зв'язків півдня Російської імперії (особливо степової України) з міжнародним світовим ринком.

Одеський комерційний суд мав заслуги і перед наукою, оскільки він став унікальним збирачем і охоронцем вітчизняних традицій торгового і морського права. Разом з тим, він став зразковою школою і для подальшого розвитку вказаних галузей права, а також стимулював широке розповсюдження юридичної культури поміж найбільш активного у діловому житті Одеси прошарку - її торгово-промислових колах.

Безсумнівно, що таким вагомим досягненням у своїй більш ніж віковій практиці, Одеський комерційний суд був зобов'язаний, перш за все, високому професіоналізму його змішаного складу. Бо, якщо перші - чиновники від юридичного відомства створили дієві закони, і досконало володіли правовими знаннями, то інші - еліта біржового купецтва, стояли на охороні торгових звичаїв, забезпечуючи тим самим демократизм і незалежність судових

рішень.

Ось чому, Державна Рада, при обговоренні на початку 1890-х років проекту Міністерства юстиції "Про реформування судової частини і внесенні змін до Уставу торгового судочинства", не зважаючи на гостру протидію з боку противників самостійного комерційного судочинства, визнала необхідним зберегти і в майбутньому комерційні суди в Петербурзі, Москві й Одесі, оскільки вони були покликані до життя запитами торгівлі цих трьох найбільших міст Російської імперії.

Провадження справ у Одеському комерційному суді характеризувала оперативність, широке застосування звичаю і Уставу цивільного судочинства у всіх випадках, не передбачених Уставом торгового судочинства. Діяльність суду вигідно відрізнялася відсутністю канцелярського формалізму, прагненням упорядкувати діловодство і посилити контроль над діяльністю підпорядкованих йому осіб. Нарешті, величезне значення мала практика, яка випрацювала цілу низку інструкцій, правил і наказів, завдяки яким Одеський комерційний суд задовольняв усім вимогам сучасного йому життя. Успішно впорались співробітники суду і з тим завданням, яке за думкою законодавця покликані були виконувати комерційні суди на той час - бути не тільки органами правосуддя у господарських справах, але й служити, разом з тим, засобом до упорядкування торгового кредиту, цього за влучним образним виразом "головного нерву торгівлі".

Цінним джерелом для вивчення історії вітчизняного торгового, морського і цивільного права, а також арбітражних справ місцевого біржового комітету є архів Одеського комерційного суду, який частково зберігся в Державному архіві Одеської області.

Комерційний суд як одна з необхідних умов для дотримання цивілізованих форм торгівлі і підприємництва, не тільки забезпечував пра-

вовий захист представників цієї важливої для держави галузі діяльності, а й був надійним гарантом тієї високої культури підприємництва, про відродження якої ми не можемо, на великий жаль, говорити сьогодні.

Важко переоцінити значення діяльності Одеського комерційного суду для розвитку економічного життя як Одеси у ті часи, так і всієї України. Вже одні тільки традиції цього суду сприяли демократизації одеської торгівлі і промисловості, всього економічного життя міста і краю.

За період свого існування Одеський комерційний суд пережив чимало доленосних подій внутрішнього життя держави. Постійні війни, політичні й економічні перевороти, великі і малі реформи - всі ці потрясіння, що впливали на весь хід державного життя, не могли обійти і долі Одеського комерційного суду.

Після проведення в Російській імперії судової реформи 1864 року комерційне судочинство багато в чому втратило свою актуальність. Нова судова система базувалася на демократичних принципах судоустрою і судочинства. На другому етапі свого існування комерційні суди не відповідали умовам розвитку соціально-економічних і правових відносин, в певній мірі навіть гальмували їх. Тому цілком виправданою була поступова їхня ліквідація.

У висновках містяться рекомендації щодо удосконалення системи господарських судів в Україні, підвищення ефективності їхньої діяльності. Історичний досвід вказує на необхідність бережного ставлення до традицій, до спадщини у тій чи іншій царині людської діяльності. Багато чого зі спадщини Одеського комерційного суду не втратило своєї актуальності і в наші часи. Досвід організації і діяльності Одеського комерційного суду, його правова база, успішні результати регулювання підприємницької і господарської діяльності, вирішення спорів, що виникали між юридичними особами у сфері економічних правовідносин - все це має бути використане судовою практикою сучасної України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Балух В.С., Сурилов А.А. Одесский арбитражный суд: два века истории. - Одесса:

Юридична література, 2001. - 328 с.

2. Балух В.С. Некоторые аспекты торгово-экономического судопроизводства //Актуальні проблеми політики: 36. наук, праць. - Вип. 13-14. - Одеса, 2002. - С. 381-385.

3. Балух В. Комерційний суд у Російській імперії: історіографія проблеми //Юридический вестник. - № 3. - С. 134-137.

4. Балух В.С. Историко-правові підвалини Одеського комерційного суду //Митна справа. - 2002. - № 4. - С.85-91.

АНОТАЦІЯ

Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808-1917). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. - Одеська національна юридична академія, Одеса, 2002.

У дисертації вперше в українській історико-правовій науці проведено історичне дослідження організації і діяльності комерційних судів Російської імперії на прикладі Одеського комерційного суду. Хронологічно дослідження охоплює період від заснування Одеського комерційного суду у 1808 році до його ліквідації у 1917 році. Проаналізовані основні етапи розвитку вітчизняного торгового судочинства від часів Київської Русі до початку XIX століття. Визначені соціально-економічні і правові умови як створення Одеського комерційного суду, так і його ліквідації. Проведений аналіз нормативних актів, якими запроваджувалося комерційне судочинство в Російській імперії. Зроблена детальна характеристика структури, компетенції комерційних судів, проаналізовані як слабкі, так і сильні сторони цієї судової установи. Частина матеріалів вводиться до наукового обігу вперше.

Наукове та практичне значення дисертаційного дослідження полягає в узагальненні історичного досвіду діяльності комерційних судів на теренах Російської імперії, у вивченні механізму їхнього функціонування з метою подальшого вдосконалення системи господарських судів України.

Ключові слова: торговий суд, комерційний суд, Одеський комерційний суд, судочинство, міське громадське управління, судова реформа, Устав комерційного суду, Устав торгового судочинства.

АННОТАЦИЯ

Балух В.С. Организация и деятельность коммерческих судов Российской империи: историко-правовое исследование на примере Одесского коммерческого суда (1808-1917). - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2002.

В диссертации впервые в украинской историко-правовой науке проведено историческое исследование организации и деятельности ком-

мерческих судов Российской империи на примере Одесского коммерческого суда. Хронологически исследование охватывает период от основания Одесского коммерческого суда в 1808 году до его ликвидации в 1917 году.

В диссертации представлена историография рассматриваемой проблемы, дана краткая оценка трудам историков права, посвященных коммерческим судам, а также документальной базе (в частности, архивов), обеспечившей глубокий и всесторонний анализ организации и деятельности Одесского коммерческого суда.

Дана характеристика основным этапам развития отечественного торгового судопроизводства от времен Киевской Руси до начала XIX столетия. Проанализировано

значительное количество нормативно-правовых актов, в которых определено правовое положение торговых и, пришедших им на смену, коммерческих судов. Исторический дискурс отечественного торгового судопроизводства показал, что оно имеет древние и глубокие традиции, начиная с времен Киевской Руси. Бурное развитие Одессы в начале XIX века возродило эту традицию на качественно новом уровне, поскольку коммерческие суды соединяли традиции с требованиями времени, а в некоторых случаях и опережали их.

В диссертации определены социально-экономические и правовые условия как образования, так и ликвидации Одесского коммерческого суда. Проведен анализ нормативных актов, которыми учреждалось самостоятельное коммерческое судопроизводство в Российской империи. Дана подробная характеристика структуры и компетенции коммерческих судов, полномочий отдельных должностных лиц, определены как сильные, так и слабые стороны их деятельности. Развитие коммерческого судопроизводства увязывается с реформированием городского общественного управления в первой половине XIX века, усилением роли промышленно-торговых кругов в управлении делами города. Значительное место в диссертации уделено характеристике роли и места Великих реформ второй половины XIX века, особенно судебной реформы 1864 года, в дальнейшей судьбе коммерческих судов. Прослеживается изменение их компетенции, сужение сферы деятельности, тенденция к их упразднению.

В диссертации подчеркивается, что на первом этапе своей деятельности Одесский коммерческий суд был одним из учреждений, которое положительно повлияло на развитие экономики не только Одессы, но и всего южного региона страны и способствовало превращению Одессы в один из крупнейших торговых центров мира. Правильные юридические установления, которые послужили фундаментом организации коммерческих судов вообще, в Одессе были приумножены опытом многолетней и исключительно результативной практики. Вот почему, много-

гранная деятельность сотрудников Одесского коммерческого суда пользовалась особым доверием и уважением не только со стороны государственной власти и отечественных деловых кругов, но и со стороны зарубежных партнеров. Это обстоятельство в значительной мере было определяющим в укреплении деловых связей юга Российской империи (особенно степной Украины) с международным мировым рынком.

Одесский коммерческий суд имел заслуги и перед наукой, поскольку был уникальным собирателем отечественных традиций торгового и морского права. Вместе с тем, он стал образцовой школой и для дальнейшего развития указанных отраслей права, а также стимулировал широкое распространение юридической культуры в торгово-промышленных кругах Одессы.

Несомненно, что таким весомым достижениям в своей более чем столетней практике, Одесский коммерческий суд был обязан, прежде всего, высокому профессионализму его смешанного состава. Потому что, если первые - чиновники от государства создавали действенные законы и основательно владели юридическими законами, то вторые - элита биржевого купечества, стояли на защите торговых обычаев, обеспечивая тем самым демократизм и независимость судебных решений.

Научное и практическое значение диссертационного исследования состоит в обобщении исторического опыта деятельности коммерческих судов Российской империи, в изучении механизма их функционирования с целью дальнейшего совершенствования системы хозяйственных судов Украины.

Ключевые слова: торговый суд, коммерческий суд, Одесский коммерческий суд, судопроизводство, городское общественное управление, судебная реформа, Устав коммерческого суда, Устав торгового судопроизводства.

ANNOTATION

Balukh V.S. The Structure and Activity of Commercial Courts of the Russian Empire: Law-historical Investigation on the Instance of the Odessa Commercial Court (1808-1917). - Manuscript.

Dissertation for the defense a candidate degree in law on the specialty 12.00.01 - The Theory and History of State and Law; The History of Political and Legal Studies. Odessa National Academy of Law, Odessa, 2002.

Taking as an example the Odessa commercial court, the author of the dissertation has investigations the structure and the activity of the commercial courts. Chronological investigations embrace the period since Odessa commercial court foundation in 1808 till the liquidation in 1917. The main stages of domestic commercial legal proceedings since Kiev Russ till the beginning of XIX century have been analyzed. The social-economic and legal

terms of Odessa commercial court foundation, as well as its liquidation have been determined. The analysis on normative acts on commercial legal proceedings in Russian Empire has been performed. The detailed characteristic on the structure and competence of commercial courts have been done.

Scientific and practical importance of this paper is in the generalization of historical experience in commercial courts activity on the basis of Russian Empire, in studying its mechanisms of functioning for further importance of economic court system in Ukraine.

Key words: trade court, commercial courts, Odessa commercial court, legal proceeding, municipal civil management, court reform, Commercial Court statute, The Statute of the Commercial legal proceedings.